

Дмитро ДРОЗДОВСЬКИЙ,
кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник
Інституту літератури
ім. Тараса Шевченка
НАН України

РЕНЕСАНСНИЙ ВИМІР «HUMANUS»: ЛЮДИНА, МОРАЛЬ, ДЕРЖАВА

Нікколо Макіавеллі vs Станіслав Оріховський

УДК 351.858:272(477)“15/18”

У статті проаналізовано філософсько-політичні (державницькі) ідеї Станіслава Оріховського, репрезентовані в епістолярному трактаті «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу». Погляди С.Оріховського зіставлено з ідеями італійського гуманіста Нікколо Макіавеллі, оприявненими у трактаті «Державець», у якому італійський філософ обґрунтовує нові погляди стосовно держави і політики. Постулюється оригінальність світоглядних позицій С.Оріховського, який утверджував ідеї природного права, вважаючи його вищим від людських законів.

Ключові слова: «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу» С.Оріховського, «Державець» Н.Макіавеллі, образ державця, концепція природного права, Ренесанс, гуманізм.

Ренесансний гуманізм Станіслава Оріховського

Важливим чинником у поширенні ренесансних ідей в Україні XV–XVI ст. було навчання вихідців із наших теренів у європейських університетах. Засвоєні там цінності студенти переносили на батьківщину, сприяючи поступові рідної культури. У XV ст. кількість студентів у Європі стрімко зростає, зокрема це виразно помітно в італійських університетах, де утверджувалися гуманізм і ренесансна культура.

Найпримітніша постать серед українців, які в першій половині XVI ст. навчалися в західноєвропейських університетах, – Станіслав Оріховський (Роксолан) (1513–1566). У листі до італійського вченого-гуманіста П.Рамузіо він засвідчує, що в 20–30-х рр. XVI ст. серед студентів із Польського королівства в Падуанському університеті найбільше було вихідців із Малої Польщі й Русі (Руського воєводства, тобто Галичини), що руські шляхтичі приїздили туди з таких глухих куточків, куди навіть не заглядали королівські комісари [4, с. 82].

На той час більшість українських етнічних земель входила до складу Речі Посполитої, що за формою правління була спочатку становою монархією, а пізніше – шляхетською республікою. На вдосконалення цієї форми правління і були спрямовані політичні трактати С.Оріховського, зокрема його «Напучення» польському королю Сигізмунду II Августу». Не виступаючи проти польського панування як такого, С.Оріховський чітко усвідомлював і пропагував окремішність українського народу, обороняв інтереси, проявляючи не лише етнічну самосвідомість, а й етнонаціональний патріотизм,

Станіслав Оріховський

Нікколо Макіавеллі

властивий для Ренесансу. Про свій народ гуманіст писав як про людей мужніх, вимушених жити в умовах повсякчасного протиборства з ворогами – і тому поки що (йшлося про XVI ст.) не настільки освічених, як західноєвропейці. Однак їхній інтерес до наук зростав, і С.Оріховський висловлював

гордість із приводу здобуття знань у європейських університетах. У політичному трактаті «Зразковий підданий» він заявив: «Я русин, гордий цим, охоче говорю про це всюди» [7, с. 153–155].

Власні твори, друковані в Речі Посполитій і на Заході, гуманіст підписував «Orzechovius Roxolani» (Оріховський-русин). С.Оріховський писав здебільшого латиною.

Чимало гуманістичних ідей він використовує із трактатів Цицерона, найчастіше цитуючи його твір «Про обов'язки» і «Тускуланські бесіди».

С.Оріховський, замислюючись над вічним питанням про сенс людського буття, зазначав, що шлях до безсмертя треба торувати, живучи розважно, чесно й побожно на землі. А однією з основних чеснот він уважав самопізнання, яке допомагає людині досягти внутрішнього, духовного оновлення, морального вдосконалення. «Не сподівайся зробити щось, перш ніж одержиш очі розуму, освітлені божественним світлом, без якого, як вельми справедливо провіщається, ніщо не буває безпечним. А щоб воно осяяло твій розум, дбай, аби те світло передавалося непорушним» [6, с. 57].

Здобувши ґрунтовну освіту (а навчався він у Перемишлі, Кракові, Відні, Віттенберзі, Падуї, Болоньї, Венеції, Римі, Лейпцигу) і познайомившись із видатними діячами європейського Відродження та Реформації (зокрема з Мартіном Лютером),

С.Оріховський написав низку праць, що стали широковідомими в Україні та Центральній Європі й посприяли зміцненню гуманістичних тенденцій.

Імпліцитний діалогізм трактатів «Державець» Н.Макіавеллі і «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу» С.Оріховського

Спробуємо проаналізувати погляди польського підданого й етнічного українця-русина С.Оріховського, зіставляючи їх з ідеями італійського гуманіста Нікколо Макіавеллі на матеріалі двох текстів: «Державець» Н.Макіавеллі і «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу» С.Оріховського.

Життя Н.Макіавеллі поділено на дві майже рівні частини: перша – це бурхлива політична, військова і державна діяльність за його бутності секретарем Флорентійської республіки і довірчою особою (радником) правителя Флоренції, а друга – період вигнання з рідного міста після приходу до влади Медичі. У 27 років Н.Макіавеллі стає секретарем Флорентійської республіки. Обіймаючи цю посаду, він зарекомендував себе як розумний і працездатний урядовець – в архівах Флоренції зберігається більш як тисяча його власноруч написаних документів (докладів, доручень, наказів).

У трактаті «Державець» Н.Макіавеллі обґрунтовував нові погляди стосовно держави і політики, покликаючись на праці античних істориків, філософів і на сучасний політичний досвід. Держава використовує людину як матеріал, а проста людина має низку якостей, на які розсудливому державцеві треба зважити. Ці якості, на жаль, здебільшого негативні: жадібність, мстивість, улесливість. «Адже про людей можна сказати, що вони невдячні, мінливі, боязкі перед небезпекою, жадібні до наживи. Ця людина натовпу і визначає існування держави...» – стверджує Н.Макіавеллі [2, с. 132]. Головне полягає в тому, що «чим більше в державця влади, тим сильніша загроза її втратити» [3, с. 48]. Абсолютного державця легко замінити на аналогічного. Інша річ – політичний компроміс, який влаштовує всіх, неможливий, позаяк людські інтереси дуже різні. Релігія і мораль, на думку Н.Макіавеллі, – це лише інструменти політики. Однак жити держава за правилами релігії або моралі не може.

Оригінальною є й позиція С.Оріховського в його поглядах на державу. По-перше, він одним із перших серед європейців «почав заперечувати божественне походження влади й держави, виступав проти підкорення світської влади релігійній, стверджував, що королівська влада дана не Богом, а... виникла внаслідок договору між людьми» [1, с. 8] (теорія суспільного договору). С.Оріховський пропагував і розвивав ідеї природного права, вважаючи, що воно – вище від людських законів, тому останні в разі по-

треби можна змінювати. Добробут, злагода і спокій у державі будуть тоді, «коли люди житимуть у згоді відповідно до законів природи» [5, с. 88].

Н.Макіавеллі вважав, що людина за своєю суттю не є ані доброю, ані поганою, але вона схильна до того, щоб бути поганою. Отже, політик не може покладатися на *позитивне* в людині, а має пам'ятати про переважання негативного і діяти відповідно. Тому не слід боятися бути страхітливим, оскільки це єдиний спосіб тримати народ у страху. Ідеальному державцю мають «і обожнювати, і жахатися» [3, с. 57]. Ми добре знаємо, що як політичний діяч Н.Макіавеллі поцінував насамперед успіх і майже по-езуїтськи виправдовував практично будь-які засоби задля досягнення поставленої мети. Чи не єдиним державним діячем, який виступав на боці Римської курії й заслужив схвалення і майже захоплення Н.Макіавеллі, був Цезар (Чезаре) Борджіа, хоча не можна сказати, що він не дбав про особисті інтереси, а обстоював суто ідею світового панування Римської Католицької церкви.

Проте С.Оріховський має своє бачення людської моралі та чеснот. «Живи і ти заради спільного добра, де всім серцем відчуваєш, що потрібен. Живи серед труднощів і страху – двох найкращих учителів юності, які спочатку різними способами тебе виховуватимуть, а згодом напоють розсудливістю і дадуть належну пораду», – проголошує гуманіст [6, с. 39]. «З самого початку дбай, аби здобути прихильність людей, якими правиш. Лише вона є запорукою королів. Без прихильності підлеглих влада королів неміцна і нетривала» [6, с. 40]. С.Оріховський указував і на особливий статус державної людини: «Передусім знай, що не кожна людина здатна бути при владі, а лише така, що за природою своєю прагне до правди і справедливості. Але треба ще, щоб прагнула вона до науки, яка саму людину зробить і правдивою, і справедливою» [6, с. 35].

Образ «державця»: суперечності між ідеалом і реальністю

Основне завдання Н.Макіавеллі полягало в тому, аби сформулювати норми політичної поведінки на основі досвіду своєї епохи, а також античного часу. Політичне життя для нього – це передусім люди, групи людей, народи, правителі і їхнє ставлення до влади. Його увагу привертає політична людина, наділена розумом, волею, інтересами. С.Оріховський указує на атрибути державця, виокремлює основні риси, що їх прагнуть бачити в королеві. «Маєш знати не тільки те, як здобути прихильність у своїх підлеглих, а й про те, як захистити їх, – коли вже Бог дав тобі скіпетр рівності, скіпетр держави, захищати яку завжди було нелегко» [6, с. 40]. «Будь справедливішим, коли ти перебуваєш в межах свого обов'язку. У твоїй державі все підпорядковано по-

треба миру або війни, і держава обмежена цими обов'язками» [6, с. 41].

Н.Макіавеллі вважав, що будь-якій людині властиві пристрасті й воля. Тільки людина є константою, яка дає змогу виводити загальні закони політичного життя на всі часи. Н.Макіавеллі також зазначає, що маса, народ, аристократія, суспільство зовсім не є константами. Навпаки, «вони змінюються під впливом політичного життя» [3, с. 75]. Італійський гуманіст спостерігав за суспільством, у якому неможливо вирватися за межі зачарованого кола політичних проблем, де порядна людина не мала гідного вибору: ти гнобитель, тиран і деспот або пригноблений; ти захоплюєш чужі території, поневолюєш чужі народи або це роблять із тобою. Утім С.Оріховський стверджує: «Мудрі також не допустять до державної служби людину незнатну за походженням або заплямовану, бо за великий скарб свободи вважають чесноту відомого батька» [6, с. 44]. Крім того, С.Оріховський зауважує: «Отож звільни свою державу від рабства і нікому не дозволяй, як-то кажуть, сваволити, бо охочих до цього багато» [6, с. 47].

Безперечно, для Макіавеллі найвищою метою політики взагалі й державного діяча зокрема є створення нової життєздатної держави тоді, коли це потрібно, або підтримка і зміцнення чинного ладу там, де це можливо. У такому разі мету – добробут країни – виправдовують усі засоби, навіть якщо ці засоби не вкладаються в межі загальноприйнятої моралі» [3, с. 41]. Понад те, для держави не має значення поняття *доброго і поганого, відсутності й обману*; вона вивищується над ними. С.Оріховський наголошує, що влада короля і влада тирана різняться. «Бо й тут не все тобі дозволено, бо ж обирали тебе королем поляки, тож від їхнього імені ти правиш і їхні справи є для тебе найважливішими. Але одне – доброзичливість твоїх підданих, а щось інше – королівська добродієність і відзнаки...» [6, с. 41].

Макіавеллі стверджує, що сильна держава може утворитися лише за неухильного піклування про благо народу. Саме в цьому значенні він розуміє ідею демократії: для нього ідеальним державним устроєм є той, що забезпечує благо більшості. При цьому прийнятним засобом боротьби з супротивниками Макіавеллі називав навіть фізичне усунення непокірних і небезпечних меншин, – тільки б ця акція була конче потрібною і видавалася *більш-менш законною* (курсив наш. – Д.Д.) іншим громадянам. Найбільшою загрозою правлінню італійський мислитель уважав приховане невдоволення народу і, як наслідок, різні змови у суспільстві. С.Оріховський доповнює цю ідею: «Якщо про все у державі піклуватимешся сам, то будеш не королем, а нещасним злидарем» [6, с. 41]. У «Напучуванні» український гуманіст констатує: «Я хотів би бачи-

ти тебе таким королем, який розуміє, як треба правити, які звичаї наслідувати і яким чином стримувати себе, щоб між нами обома завжди було порозуміння... Дбай про те, щоб я поважав тебе» [6, с. 49].

Для Макіавеллі важливим складником суспільної цінності є свобода. С.Оріховський, по-перше, говорить про мудрість. «Серед усіх чеснот передусім мудрість вважають захисницею» [6, с. 50]. «Я хочу бачити, що ти не лише полюбаєш мудрих людей, а й живеш із ними і їм відданий, настанови їхні слухаєш, читаєш і їх дотримуєшся, а також у згоді з ними правиш. Усувай від себе людей похитливих, жадібних, злочинних, хвалькуватих, а також блазнів» [6, с. 51]. По-друге, важливу роль відіграє справедливість. «Йдеться про справедливість, про цю чесноту, якщо хочеш захити в країні слави найсправедливішого, мусиш добре дбати» [6, с. 53]. «За правління тирана при розподілі посад багато важать гроші, влєсливість; мають значення банкетти, учти і блуд, а надто – підлабузництво, що ним всяка тиранія живиться. Тиранам здається, що саме в цьому суть життя. Якщо хочеш показати себе несхожим, будь при поділі посад пильнішим і справедливим, не бери хабарів, бо гроші засліплюють очі мудрим і знеславлюють чесних» [6, с. 54].

Погляди на державу і державність

Поряд з іншими практичними проблемами в «Державцеві», Макіавеллі спиняється і на обороні держави від зовнішніх та внутрішніх ворогів. Проти перших він пропонує тільки два види зброї: вдалі політичні союзи і сильну армію. Що стосується зовнішньої політики, то Макіавеллі радить правителю спиратися не лише на розум і силу, а й на «звірину хитрість». Саме на зовнішньополітичному терені має придатися вміння бути і «левом», і «лисом». Як політик, ідеальний державець має бути сміливим і рішучим, а також обережним і передбачливим. Таким взірцем розумного політичного і державного діяча є для Макіавеллі знаний Цезар Борджіа, майже всі кроки якого він визнавав правильними, тобто такими, що провадять до досягнення бажаної мети.

Державцеві слід заохочувати правдивість своїх міністрів і, навпаки, дуже непокоїтися, якщо хтось раптом збрехав би йому. Водночас, витримуючи належну дистанцію, вислуховувати правду правителю годиться тільки від довірених осіб і лише тоді, коли він сам того захоче. А вибираючи міністра, має подбати про те, щоб він був вірний. Для цього варто винагороджувати підлеглих: грошима – щоб зробити людину непідкупною, реальною владою і почестями – аби вона почувалася потрібною і була впевнена у власному майбутньому. Державець мусить уміти дослухатися до корисних порад своїх міністрів, а для цього він принаймні не має бути дурнем.

Ідейні доміанти в образі державця	
Станіслав Оріховський. «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу»	Нікколо Макіавеллі. «Державець»
«Добробут, злагода і спокій у державі будуть тоді, коли люди житимуть у згоді відповідно до законів природи».	«Мета виправдує засоби».
«Звільни державу від рабства і нікому не дозволяй, як-то кажуть, сваволити».	«Успіх державця залежить від того, наскільки його шлях до успіху відповідає духові часу».
«З самого початку дбай, аби здобути прихильність людей, якими правиш. Лише вона є запорукою королів».	«Розумний правитель не може і не має бути вірним даному слову, якщо... вже немає тих причин, які змусили дати обіцянку».
«Якщо хочеш державі справедливо і благочестиво служити, піклуйся про її безпеку від зовнішніх напастей. І трудись так, щоб ми... мали у твоїй особі захист».	«Треба заохочувати своїх громадян розвивати торгівлю, сільське господарство і всілякі ремесла, щоб ніхто не боявся множити своє добро чи відкрити нову крамницю, остерігаючись конфіскації і податків».
«Дбай про те, щоб я поважав тебе».	«Той, кого ти ставиш до керма, має завжди думати не про себе, а про державця, і не сміє навіть згадувати при цьому про якісь інші справи».
«Я хочу бачити, що ти не лише полюбиєш мудрих, а й живеш із ними, їм відданий, настанови слухаєш, читаєш і їх дотримуюєшся, а також у згоді з ними правиш».	«Державцеві легше здобути друзів серед прихильників старого порядку, а не серед тих, хто через невдоволення режимом став його співником і допоміг захопити владу».
«Усувай від себе людей похитливих, жадібних, злочинних, хвалькуватих, а також блазнів».	«Ворожнеча між угрупованнями знаті вигідна в мирний час, коли, користуючись нею, можна легше панувати...»
«Якщо хочеш зажити в країні слави найсправедливішого – мусиш добре дбати про справедливість».	«Розумний державець має триматися золоті середини...»

Багато з цих позицій поділяє і С.Оріховський. Зокрема варто звернути увагу на таку його тезу: «Якщо хочеш цій державі справедливо і благочестиво служити, піклуйся про її безпеку від зовнішніх напастей. І трудись так, щоб ми, слабодухі, мали у твоїй особі захист» [6, с. 60].

Отже, з погляду Н.Макіавеллі державець мусить зробити все можливе, щоб у будь-який спосіб об'єднати різні політичні сили навколо себе, адже ми знаємо про тогочасну роздрібненість, про «палацові інтриги» ренесансної Італії. С.Оріховський, на нашу думку, акцентує передусім моральний первень. Державець має втілювати найкращі людські чесноти: гідність, мудрість, щедрість, миролюбність, толерантність.

С.Оріховський порушував у своїх творах суспільно-політичну проблематику: обґрунтував потребу оборони рідного краю, давав поради щодо оптимізації державного устрою, методів керівництва. Він був одним із перших фундаторів теорії суспільної угоди, вважаючи, що держава виникає, коли громадяни поступаються частиною своєї свободи на користь суспільного добробуту. Був він і пропагандистом теорії природного права, наполягаючи на тому, що права громадян мають першість щодо повноважень державних осіб. Важливими є думки С.Оріховського про потребу поєднувати в суспільному житті та державній діяльності розум (мудрість) і силу; тут за взірцем він мав історичний приклад Олександра Македонського, якого виховував Аристотель.

Заслугою С.Оріховського було й те, що він, спираючись на досягнення античної думки, підійшов до розробки в Європі ідеї природного права у творі «Про природне право». Важливе місце в його поглядах посідає і вчення про гідність людини та справедливість. Справедливість, як пояснював С.Оріховський, – це душа держави, вона полягає в тому, щоб кожному було віддано те, що йому належить, насамперед – спокій і свобода. В основі функціонування християнської держави має бути дотримання права. Першоосновою права, на його думку, є мораль, без якої право не може існувати. Цінуючи таку вроджену якість, як розум, С.Оріховський, проте, вважав, що самого його замало без належної освіти і виховання.

Література

1. В и р с ь к и й Д. Ст.Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Д.Вирський. – Дніпропетровськ, 2000.
2. К о х а н о в с к и й В. История философии / В.Кохановский, В.Яковлев. – Москва: Феникс, 1999.
3. М а к і а в е л л і Н. Володар / Н.Макіавеллі. – Новий Йорк, 1976.
4. Н а л и в а й к о Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д.Наливайко. – К.: Основи, 1998.
5. О р і х о в с ь к и й С. Промови / С.Оріховський // Українська література XIV–XVI ст. – К., 1989.
6. О р і х о в с ь к и й С. Твори / С.Оріховський. – К.: Дніпро, 2004.
7. Українська література XIV–XVI ст. – К.: Наук. думка, 1988.